

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Стаття присвячена історії дослідження формування системи охорони пам'яток історії і культури Одеської області. У ній досліджено взаємозв'язок між формуванням системи охорони пам'яток Одеської області і розвитком теоретичної підоснови охорони пам'яток в УРСР.

Ключові слова: пам'ятки, історія, культура, охорона, Одеська область.

Статья посвящена истории исследования формирования системы охраны памятников истории и культуры Одесской области. В ней исследовано взаимосвязь между формированием системы охраны памятников Одесской области и развитием теоретической базы охраны памятников в УССР.

Ключевые слова: памятники, история, культура, охрана, Одесская область.

Article is devoted history of research of formation of system of protection of monuments of history and culture of the Odessa area. It is investigated interrelation between formation of system of protection of monuments of the Odessa area and development of theoretical underlying reason of protection of monuments in USSR.

Key words: monuments, history, culture, guard, the Odessa area.

Серед актуальних завдань духовного відродження України невідкладно постає проблема збереження національної культурної спадщини і зокрема пам'яток південно-західного регіону України – сучасної Одеської області, що уособлюють багатовіковий досвід, традиції, побут та культуру населення цієї території. Виникнення та взаємовідносини інституцій, що займалися охороною пам'яток історії та культури, усвідомлення їх помилок та здобутків є важливим етапом побудови ефективної системи охорони пам'яток історії та культури сучасного Одеського регіону. Впродовж періоду існування СРСР як держави в Одеській області було сформовано всі елементи та побудована система охорони пам'яток історії та культури. Саме висвітлення цієї проблеми в літературі радянського періоду є актуальним для вивчення історії формування системи охорони пам'яток історії та культури.

Окремі статті та наукові праці висвітлюють появу та діяльність різноманітних місцевих державних органів, наукових установ та освітніх закладів, громадських організацій, що є складовими частинами системи охорони пам'яток історії та культури Одеської області. Так, створенню та початку роботи Одеського археологічного товариства – першої громадської організації, яка займалася питаннями охорони пам'яток історії та культури в Одеській області, присвячена низка праць Л. Славіна, Л. Гудіс, О. Ашрафіана [1]

та ін. Діяльності Одеського археологічного товариства щодо організації та проведення рятівних досліджень пам'яток археології Одеського регіону розглянуто в статті В.Н. Станко [2].

Пам'яткоохоронна робота редакційної колегії видання «Історії міст та сіл УРСР», яка полягала в зборі матеріалів та відомостей про історію населених пунктів, розглянута дослідниками В. Грабовецьким, В. Калениченком, Ш. Людко-вським, А. Батюк та М. Савченком [3]. Питання, присвячені роботі колективу Одеського обласного державного архіву з підготовки матеріалів для видання Одеського тому «Історії міст та сіл УРСР», завдяки якій зібрано та систематизовано за категоріями значний матеріал, у тому числі щодо пам'яток історії та культури Одеської області, розглядає у своїй статті його співробітниця І. Хіоні [5].

Одними з перших питань щодо залучення громадськості області до проблем охорони та вивчення пам'яток торкнулися у своїй роботі Ф. Субботінов, А. Бужевич [5]. Натомість внесок громадськості до справи охорони пам'яток у цілому по Україні дослідив Ю. Данилюк, співробітник відділу історико-краєзнавчих досліджень при Інституті історії АН УРСР [6]. Так, діяльність Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, що стосується охорони пам'яток історії та культури регіону, висвітлена в статті

Л. Смичок та Л. Забенкиної, яка увійшла до матеріалів регіональної наукової конференції [7].

Державні органи районних і обласних відділів культури та практично весь загал закладів освіти і науки області проводили титанічну роботу з формування переліку пам'яток Одеської області. Так, практичні питання, пов'язані з роботою відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України за формування зводу пам'яток історії та культури Одеської області, розглянув у своїй статті І. Сапожников [8]. Досить важливим результатом багаторічної праці державних органів з формування переліку пам'яток є робота, яка збрала в собі інформацію про всі пам'ятки містобудування та архітектури Одеської області – «Пам'ятки містобудування та архітектури Української РСР» [9] і каталог-довідник «Пам'ятки історії та культури УССР» [10].

Підсумковою роботою з теоретичних питань можна назвати роботу В. Войналовича, Ю. Данилюка «Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60-80-х роках» [11], у якій узагальнено досвід, здобутий у результаті діяльності, у тому числі й Одеських, організацій з охорони пам'яток історії та культури.

У низці публікацій підіймаються такі питання розвитку археологічного краєзнавства в Одеській області, як заходи щодо популяризації охорони пам'яток А. Малюкевича, Л. Субботіна [12]. Вивчення надбань окремих істориків, які присвятили свою наукову діяльність вивченню різних аспектів історії Одещини, у тому числі й пам'яток історії та культури, відображено в низці біографічних праць М. Агбунова, Н. Секерської [13].

На жаль, системного характеру в даний період набуває лише робота з формування переліку пам'яток Одеської області, яка й об'єднує зусилля державних, громадських, наукових та освітніх закладів, у результаті чого велику кількість пам'яток прийнято під охорону держави. Результатам археологічних експедицій, що досліджували пам'ятки археології регіону, була присвячена конференція «Проблеми історії і археології Нижнього Подністров'я», яка проходила у м. Білгород-Дністровський у 1995 р. [14].

Значний інтерес становить кандидатська дисертація Ю. Данилюка, у ній ставиться широке коло питань, пов'язаних з діяльністю краєзнавчих та пам'ятознавчих осередків. Об'єктом уваги дисертанта стали також охорона і пропаганда історико-культурної спадщини, а також процес створення фундаментальних наукових праць, передусім «Історії міст і сіл Української РСР». Водночас Ю. Данилюк зазначав, що в цей час простежуються спроби штучного протиставлення громадських формувань державним структурам, прояви формалізму, зайвої ідеологізації в діяльності деяких громадських організацій, кон'юнктурного підходу у вивченні й популяризації пам'яток історії та культури [15].

Фундаментальною науковою працею, у якій вперше було зроблено спробу розкрити розвиток

системи органів з охорони пам'яток культури в Україні, є монографія В.І. Акуленко [16]. У цьому дослідженні висвітлюються питання становлення системи охорони пам'яток культури в Україні з 1917 до кінця 1990-х рр. Автор, характеризуючи основні напрями розвитку системи охорони пам'яток культури, використовував конкретні приклади з практики, які мали місце в різних регіонах країни, включаючи Одещину. У роботі висвітлюються особливості розвитку системи охорони пам'яток культури, зумовлені розвитком нормативно-правової бази, зокрема, етапи розвитку загальноукраїнської системи співпадають з етапами розвитку пам'яткоохоронного законодавства, викладеними в інших працях цього автора. Незважаючи на ґрунтовність і всебічність проведеного аналізу, автор монографії знаходився під впливом надмірної ідеологізації, що зумовило появу в деяких випадках невинувато оптимістичних висновків.

Стан проблем обліку та вивчення пам'яток історії та культури на межі ХХ-ХХІ століть став предметом дослідження в праці П. Тронька «Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи» [17]. Автор пропонує своє бачення невирішених питань, перспективних напрямів дослідження пам'яткоохоронної проблематики, акцентуючи увагу на загальноукраїнських проблемах розвитку вивчення пам'яток історії та культури, але не зосереджуючись на окремих регіонах України.

Актуальні питання пам'ятознавства підіймаються в праці П. Тронька та В. Войналовича [18], яка розкриває стан увічнення сторінок історії України періоду жовтневої революції, місце і роль «монументальної пропаганди» у формуванні і функціонуванні тоталітарної системи, завдання з вшанування пам'яті жертв політичних репресій та інші важливі аспекти. Автори, характеризуючи здійснення на всеукраїнському та регіональних рівнях програм увічнення сторінок історії засобами пластичного мистецтва, спорудження пам'ятних знаків, відкриття меморіальних дощок, критично підійшли до висвітлення основних напрямів роботи, адже роки радянської влади були наскрізь просякнуті ідеологією. При цьому книга містить низку маловідомих матеріалів щодо спорудження та встановлення пам'яток Одещини.

Особливості розвитку пам'ятознавства в Україні показано в працях відомого вченого С. Заремби, у яких розкривається пам'ятознавча діяльність місцевих музеїв, бібліотек вищих навчальних закладів, громадських організацій; діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури С. Заремба присвятив роботу «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: історичний нарис», яка значною мірою допомогла у справі дослідження і популяризації історичного краєзнавства [19]. У монографії простежується складний шлях становлення Товариства, форми й методи діяльності секцій, комісій, науково-методичних рад, місцевих організацій Товариства, а також

висвітлюються проблеми, які постійно доводилося долати членам Товариства у своїй діяльності щодо збереження історико-культурної спадщини.

Але незважаючи на це, можна констатувати, що доробок місцевих організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури висвітлено в літературі вкрай фрагментарно. Проблемних питань вивчення пам'яток історії та культури, що виявилися при підготовці Зводу пам'яток історії та культури України по Одеській області, торкається лише робота О.Б. Дьоміна [20]. Досить повно розкриває у своїй статті значний внесок Національної Академії наук України в процесі вивчення та охорони пам'яток історії та культури П. Тронько [21].

Широке коло питань, пов'язаних з охороною і вивченням нерухомих пам'яток історії та культури, розглянуте в колективній монографії «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження», що побачила світ у 1998 р. за загальною редакцією В. Горбика [22]. У книзі висвітлено основні етапи становлення державної системи охорони пам'яток, діяльність громадських організацій у цій сфері в другій половині минулого століття, а також узагальнено досвід щодо вивчення пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Вчений критично характеризує радянську добу, коли ідеологічний догматизм та нетерпимість, неосвіченість та войовничий утилітаризм, байдужість з боку чиновників завдали значної шкоди історико-культурній спадщині [23].

У своїх наукових працях В. Горбик розкриває процес підготовки багатотомного видання – «Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР» [24]. В іншій його роботі показана складна еволюція концептуальних засад і науково-методичного підґрунтя підготовки «Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР», пошук критеріїв відбору і оцінки пам'яток, вільних від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань. На жаль, цю унікальну працю не вдалося видати й досі, друком вийшло тільки перші два томи видання [25].

Історія розвитку музейних закладів України та їх внесок у справу охорони пам'яток історії та культури висвітлюються в працях Р. Маньковської [26]. Дослідник, оцінюючи діяльність музеїв у радянські часи, переконливо свідчить, що уніфікація експозицій, насадження штучних соціологічних схем, жорсткий контроль за науково-дослідною роботою музейних закладів завдали серйозної шкоди Українському музейництву. Але і за таких несприятливих умов музеї залишалися справжніми осередками збереження та популяризації історико-культурної спадщини.

У праці В. Хмарського, В. Ващенко зібрано вичерпний перелік біографій професорів Одеського університету, які досліджували історію південного регіону України та зробили значний внесок у дослідження пам'яток Одещини [27].

Науковий доробок самого автора – видатного вченого історика Ващенко Віктора Петровича – висвітлив у своїй праці В. Хмарський [28]. Дослідження музейної справи в Україні, що стосується охорони пам'яток, у своїй роботі провели Є. Піскова, Л. Федорова [29].

Діяльність бібліотек Одеської області у вивченні історії регіону та вивченні пам'яток історії та культури області дослідила Т. Полянюк [30]. Науковий доробок одеських істориків на ниві вивчення пам'яток регіону подано в біографічному довіднику «Видные ученые Одессы» [31].

Пам'яткоохоронна робота в Україні у 40-80-х рр. висвітлюється в збірнику методичних матеріалів «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії і культури в Українській РСР», у ньому показані втрати, яких зазнала історико-культурна спадщина за роки Другої світової війни, відродження і подальший розвиток пам'яткоохоронних закладів у післявоєнний період [32]. Проаналізовано також нагромаджений в Україні позитивний досвід і гострі проблеми, які постали перед краєзнавцями в 70-80-ті рр. ХХ ст. [33].

Науковий доробок історика й археолога І. Сапожнікова, який досліджував пам'ятки історії та археології Одещини і брав активну участь у підготовці «Зводу пам'яток Одеської області», подано в його авторській бібліографії [34]. Дослідженню пам'яток археології Одеської області визначними науковцями археологами Т. Самойлова, С. Смолянинова, В. Петрунь, І. Сапожніков, О. Секерська, С. Іванова, Л. Суботін та ін. присвячена збірка статей «Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я» [35].

Важливе значення для вивчення пам'яток археології має збірка публікацій матеріалів пам'яток енеоліту, епохи пізньої бронзи та перших століть нашої ери, які були виявлені та досліджені в Кодимському і Котовському районах Одеської області експедицією управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації в зоні будівництва з'єднувального нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна [36].

У довіднику, який підготували О.В. Гудкова, С.Б. Охотніков, Л.В. Суботін, І.Т. Черняков, вперше подано найбільш вичерпний перелік всіх відомих пам'яток археології Одеської області із зазначенням місць їх розташування, відмічаються найбільш важливі знахідки, вказується культурна приналежність пам'яток, їх відносне чи абсолютне датування, рівень вивченості [37]. Серед дослідників часів незалежності досить цікавими можна назвати роботи Н. Щербини, які розглядають розвиток історичного краєзнавства на Одещині в радянський період [51-54].

Отже, аналізуючи літературу 40-90-х рр. ХХ ст., можна зазначити, що, незважаючи на певні недоліки, характерні для історичної науки зазначеного періоду, вона відіграла позитивну роль в активізації діяльності з охорони пам'яток історії та культури в республіці в цілому і в

області зокрема. Окремі праці, присвячені діяльності державних і громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури на Одещині, не розкривали в повній мірі шляхи розвитку системи цих організацій, яка мала місце в регіоні в другій половині ХХ ст. та мали ідеологічне спрямування.

Таким чином, у радянській літературі простежується відповідність розвитку системи охорони пам'яток до розвитку теоретичних питань з охорони пам'яток. Проведений нами аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що у вітчизняній історіографії відсутня спеціальна праця, присвячена розбудові системи державних і громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури на території Одеської області,

яка б охоплювала період 1945-1991 рр. Загальні міркування й окремі спостереження в такій постановці проблеми містяться в деяких наукових працях, які не вичерпують всієї повноти і складності даної проблематики. Також виявляється, що, незважаючи на цілу низку робіт з дослідження діяльності окремих складових системи охорони пам'яток історії та культури на Одещині, питання аналізу та їх взаємодії не були розкриті. А проблема аналізу історії та розгляд етапів формування системи державних і громадських органів з охорони пам'яток на Одещині так і не стала предметом спеціального дослідження, що робить вкрай необхідними та досить перспективними дослідження з даної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Славін Л. Створення Одеського археологічного товариства / Л. Славін // З досвіду роботи музеїв УРСР. – 1961. – Одеса. 2. – С. 101-106; Гудис Л. Второе собрание археологического общества / Л. Гудис // КС ОГАМ за 1961 г. – Одеса, 1963. – С. 143-147; Создание Одеського археологического общества / Л. Гудис // Советская археология. – 1959. – № 3. – С. 278-279; Ашрафян О. Одеське археологічне товариство / Ашрафян О. // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – 1960. – Вип. 3. – С. 307-308.
2. Станко В. Одесское археологическое общество / В. Станко // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции. – Одесса, 1989. – С. 5-8.
3. Грабовецький В., Калениченко В., Людковський Ш. Про роль державних архівів у розвитку краєзнавства / В. Грабовецький, В. Калениченко, Ш. Людковський. // Історичні джерела та їх використання – К. – 1964. – Вип. 1. – С. 9-20; Батюк А. Участь архівістів республіки у підготовці «Історії міст і сіл УРСР» / А. Батюк // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 7-11; Савченко М. Участь істориків-архівістів у підготовці «Історії міст і сіл УРСР» / М. Савченко // Архіви України. – 1968. – № 4. – С. 9-13.
4. Хіоні І. Участь Одеського облдержархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» / І. Хіоні // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 54-57.
5. Субботин Ф., Бужевич А. Историко-краеведческий музей в школе / Ф. Субботин, А. Бужевич // Преподавание истории и географии в свете решений XX съезда КПСС в школах Одесской области (Из опыта работы). – Одесса, 1957. – С. 50-57.
6. Данилюк Ю. Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60-80-х роках / Ю. Данилюк // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – К.: Інститут історії АН УРСР. – 1989. – Ч. IV – С. 100-153.
7. Смычок Л., Забенкина Л. Историко-краеведческая деятельность Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького / Л. Смычок, Л. Забенкина // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 121-122.
8. Сапожников И. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. / Сапожников И. // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 121-122.
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 3. – 564 с.
10. Памятники истории и культуры УССР: Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – 536 с.
11. Войналович В., Данилюк Ю. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60-80-х роках / В. Войналович, Ю. Данилюк // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – К.: Інститут історії АН УРСР. – 1989. – Ч. IV. – С. 4-99.
12. Малюкевич А. К вопросу о развитии археологического краеведения в Одесской области / А. Малюкевич // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 97-98; Субботин Л. Археологическое краеведение в школе / Л. Субботин // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 98-99.
13. Агбунов А. П. О. Карышковский и изучение древней истории и географии Причерноморья / А. Агбунов // Древнее Причерноморье (чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского). Тезисы докладов конференций. / Редкол. Гудкова А. и др. – Одесса, 1989. – С. 3-4; Секерская Н. М.С. Синицин – первый председатель Одесского археологического общества / Н. Секерская // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции. – Одесса, 1989. – С. 43-45.
14. Проблеми історії та археології Нижнього Подністров'я // Тезиси докладів та повідомлень науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Белгород-Дністровський, 1990. – Ч. 1. Історія. – 136 с; Ч. 2. Археологія. – 126 с.
15. Данилюк Ю. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.01. – Харьков, 1991. – С. 2, 5.

16. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990) / В. Акуленко. – К.: Виш. шк., 1991. – 274 с.
17. Тронько П. Краєзнавство на Україні: Традиції і перспективи / П. Тронько // Завдання історичного краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. – К., 1991. – С. 12-20.
18. Тронько П., Войналович В. Увічнена історія України / П. Тронько, В. Войналович. – К.: Наукова думка, 1992. – 176 с.
19. Заремба С. Пам'яткознавство України: історія і сучасність / С. Заремба // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 5-24; Його ж. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – 448 с.; Його ж. Українське пам'яткознавство: історичний досвід і сучасність. // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.) Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. – Глухів, 1997. – С. 12-14; Його ж. Українське товариство охорони пам'яток історії і культури: історичний нарис. – К.: Логос, 1998. – 243 с.
20. Дьомін О. Проблеми вивчення пам'яток історії та культури у «Зводі історії і культури України по Одеській області» / О. Дьомін // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Л. Українки, 1993. – С. 312-313.
21. Тронько П. Національна Академія наук України в організації та проведенні історико-краєзнавчої діяльності / П. Тронько // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 2. – К.: Рідний край, 1997. – С. 3-10, 12.
22. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К.: Інститут історії України, 1998. – 399 с.
23. Там само. – С. 296-397.
24. Горбик В. Проблеми і завдання «Зводу» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 48-53.
25. Звід пам'яток історії і культури України: Енциклопедичне видання у 28 т. / Гол. ред. В. Смолій: НАН України Ін-т історії України та ін. – К.: Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, Київ: Кн. 1. Ч. 1-2. / Відп. ред. П. Тронько. – 1999.
26. Маньківська р. Музейництво в Україні / Р. Маньківська. – К.: Рідний край, 1999. – 235 с.; Її ж. Краєзнавчі музеї в Україні: історія і сучасність // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 153-159; Її ж. Музеезнавство в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 21 с.
27. Хмарський В., Ващенко В. Бачинський Анатолій Діомидович / В. Хмарський, В. Ващенко // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса.: Астропринт, 2000. – Т. 2. – 544 с.
28. Хмарський В. Віктору Петровичу Ващенко – 70 / В. Хмарський // Записки історичного факультету: Збірка статей. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 6-13.
29. Піскова С., Федорова Л. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми розвитку / С. Піскова, Л. Федорова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К. – Донецьк, 2001. – Вип. 17. – С. 3-9.
30. Полянко Т. Деятельность библиотек Одесской области в изучении истории региона и создании краеведческих информационных ресурсов / Т. Полянко // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: До 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного ун-ту ім. І. Мечникова: 36. ст. / Відп. ред. В. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 26-31.
31. Видные ученые Одессы. – Одесса, 2003. – Вып. 10. – 145 с.
32. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. 36. методичних матеріалів. – К.: Інститут історії України, Миколаївський пед. ін-т ім. В.Г. Белінського, 1989. – Ч. 3. – 174 с.
33. Войналович В., Данилюк Ю. Вказ. праця.... – С. 4-99.
34. Сапожников И.В. Авторская библиография: 1975-2006 / И.В. Сапожников / Издательский дом «Аудитория». – Одесса – Ильичевск: ООО «Гратек», 2006. – 80 с.
35. Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я: Збірка. ст. – Одеса: Гермес, 2000. – 148 с.
36. Дзиговський О.М., Самойлова Т.Л., Смолянінова С.П., Ванчугов В.П. Археологічні пам'ятки Тілігуло-Дністровського межріччя / О.М. Дзиговський та ін. – Одеса: Астропринт, 2003. – 220 с.
37. Гудкова А.В., Охотников С.Б., Субботин Л.В., Черняков И.Т. Археологические памятники Одесской области (справочник) / А.В. Гудкова та ін. – Одесса, 1991. – 255 с.
38. Щербина Н.Ф. Музейна справа на Одещині в контексті історичного краєзнавства (кінець 40-х – 60-ті рр. ХХ ст.) / Н.Ф. Щербина // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндльські читання», 28-29 травня 2005. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 131-134; Щербина Н.Ф. Історія написання «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область» як джерело вивчення історичного краєзнавства / Н.Ф. Щербина // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний соціокультурний простір 2004». – К.: ТОВ «ТК «Меганом». – 2004. – Ч. 1. – С. 135-137; Щербина Н.Ф. Краєзнавство: стан і проблеми розвитку / Н.Ф. Щербина // Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 15-17 вересня 2005. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 155-159; Щербина Н.Ф. Науковий доробок краєзнавців як об'єкт вивчення історичного краєзнавства на Одещині у II половині 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. / Н.Ф. Щербина // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2005. – С. 135-143.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.М. Тригуб;
д.і.н., проф. Ю.В. Котляр.